

Turac Abdullayeva,
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktoranı
Bakı Dövlət Universiteti
E-mail: turac.a13@gmail.com

Rəyçilər: prof. L.N. Qasımova,
dos. N.B. İmamverdiyeva

Açur sözlər: deviant davranış, davranış pozğunluğu, dezadaptasiya, zərərli vərdiş, emosional pozuntu, destruktiv davranış, autodestruktiv (özünə zərər verən) davranış, asılılıq

Ключевые слова: девиантное поведение, поведенческие расстройства, дезадаптация, плохая привычка, эмоциональное нарушение, деструктивное поведение, аутодеструктивное (саморазрушительное) поведение, зависимость

Key words: deviant behavior, behavioral disorder, disadaptation, bad habit, emotional violation, destructive behavior, self-destructive behavior, dependence

Müxtəlif xalqların, millətlərin özünəməxsus mentaliteti, düşüncə tərz, əxlaqi, mədəni dəyərləri, adət-ənənələri, hər kəs tərəfindən qəbul edilən davranış qaydaları, normaları mövcuddur. Lakin yaşadığımız cəmiyyətdə elə insanlara da rast gəlirik ki, onlar uzun müddət ərzində formalaşmış, bəşəriyyət tərəfindən qəbul edilən, yaddaşlara həkk olunmuş hərəkət və davranış sistemini pozaraq ondan uzaqlaşır. Sağlamlıq, psixika, mədəniyyət, əxlaq, hüquq normaları kimi qəbul etdiyimiz bu normaların pozulmalarına əsaslanan davranış "deviant davranış" adlanır.

Deviantologiyanın əsas anlayışları haqqında fikirlər olduqca müxtəlifdir. Xarici və yerli ədəbiyyatlarda "deviant davranış" anlayışı ilə yanaşı "deviasiya" (kənarlaşma), "deviantlıq", "patologiya" "davranış sapmaları" (məsələn, Lapne M. Davranış sapmalarının kriminologiya və sosiologiyası Helsinki, 1994), "asosial" və ya "antisosial davranış" terminləri ilə də rastlaşa bilərik. Psixologiyada bu "məhrum olma", "təhrif etmə" və s. terminlər ilə tamamlanır. Bu günə qədər deviantologiyada ən geniş yayılmış termin "deviant davranış" terminidir [2, 5].

Deviant və ya sapqın davranış hər zaman insanın hərəkətləri ilə cəmiyyətdə geniş yayılmış fəaliyyət növləri və ya dəyərlər toplusu, qaydalar, normalar, davranış stereotipləri, gözləntilər və quruluş arasındakı uyumsuzluqlarla əlaqəli olur. Bu yalnız rəsmi (hüquqi) və ya qeyri-rəsmi (əxlaq, adət, ənənə, dəb) normaların pozulması deyil, həmçinin həmin cəmiyyətdə, mühitdə, qrupda qəbul edilənlərə uyğun gəlməyən deviant həyat tərz, deviant davranış tərzidir.

Tədqiqatçıların davranış pozğunluqlarının sistemləşdirilməsindəki çoxsaylı cəhdləri hələ də vahid təsnifatın yaradılmasına gətirib çıxarmayıb. Çətinliklər bir neçə səbəblə izah edilə bilər. Birincisi, deviant sosiologiyası və sosial nəzarət – nisbətən gənc elm, inkişafda olan konseptual aparatdır. Müəlliflər D. Dovries və P. Rok 1998-ci ildə nəşr edilmiş "Deviantlığın başa düşülməsi. Cinayət və qayda pozuntularının sosiologiyasına bələdçi" adlı kitablarında qeyd edirlər ki, deviant sosiologiyası son on illikdə inkişaf edib. Onların fikrincə yalnız XX əsrin 90-cı illərində deviant sosiologiyası "normal elmə" bənzəməyə başlayıb. İkincisi, hətta qədim elmlərdə belə tez-tez anlayışlar və onların məna-ları ilə bağlı mübahisələr əsrlər boyu davam edir. Üçüncüsü, sosial fenomenlərin həddən artıq mürəkkəbliyi, dəyişkənliyi, çoxformallığı onların sosial realıq tərəfinin "qavranılmasını" asanlaşdırmır. Nəhayət dördüncüsü, prinsip etibarını ilə heç bir anlayış "yeganə düz" və "sonuncu" ola bilməz [2].

Necə ki, deviantologiyanın əsas anlayışları haqqında fikirlər müxtəlifdir, eləcə də, davranış pozğunluqlarının təsnifatı bir o qədər dəyişkəndir. Davranış pozğunluqlarının təsnifatında başlıca olaraq üç əsas yanaşmanı fərqləndirmək olar: *sosial-hüquqi, psixoloji və tibbi (klinik)*.

Sosial-hüquqi yanaşma öz növbəsində iki istiqamətə - sosioloji və hüquqi istiqamətlərə bölünür. Sosiologiya deviant davranışa sosial hadisə kimi baxır və bu hadisəni bir neçə əsasə görə qruplaşdırır:

- miqyasından asılı olaraq - kütləvi və individual pozğunluqlar;

Turac Abdullayeva

- nəticəsinə görə - neqativ (ziyanlı nəticələrə səbəb olan və potensial təhlükə yaradan) və pozitiv;

- subyektinə görə - konkret şəxslərin, qeyri-rəsmi qrupun (məsələn, quldur dəstəsinin fəaliyyəti), rəsmi strukturun, şərti sosial qrupun sarması (məsələn, qadın alkoqolizmi);

- obyektinə görə - iqtisadi, ev təsərrüfatı, əmlak qayda pozuntuları və s.

- müddətinə görə - birdəfəlik və uzunmüddətli;

- qayda pozuntusunun xarakterinə görə - cinayət, sərəxoşluq (alkoqolizm), narkotizm, özünəqəsd, əxlaqsız davranış, avarlıq, xuliqanlıq, asılılıq (başqasının hesabına yaşama), rüşvətçorluq, bürokratiizm (süründürməçilik), terrorizm, rasizm (irqçilik), soyqırımı, destruktiv (dağımcı) ayınlar [4, 29-30].

Hüquqi istiqamətdə "deviant davranış" adı altında hüquq normalarına zidd olan və cəza ilə qadağan olunan davranışlar başa düşülür. Fərdin hərəkətinin hüquqi qiymətləndirilməsinin aparıcı meyarı onun ictimai təhlükəlilik ölçüsüdür. Hərəkətin ictimai təhlükəliliyi xarakter və səviyyəsinə görə cinayət, inzibati və mülki hüquq pozmalar və intizam məsuliyyətinə bölünür. Zaman ötdükcə dəyişən zamana müvafiq olaraq hüquq pozmalarının müxtəlif, yeni formaları meydana gəlir. Məsələn, reket, mütəşəkkil cinayətkarlıq, maliyyə piramidaları, xakkerlik. Bu da öz növbəsində qanunvericiliyə daima düzəlişlər edilməsi zərurətini yaradır. Cinayət hüquq pozmalarının istər ictimai təhlükəlilik dərəcəsinə görə, istərsə də hərəkətin xarakterinə görə olan bölgülərinə diqqət yetirsək görərik ki, cinayət məəcəsi və mülki məəcəllə hüquq nöqtəyi-nəzərindən deviant davranışın müxtəlif formalarının təsnifatına malikdir.

Pedaqoqlar bu təsnifata, deviant davranışa pedaqoji yanaşmanı da əlavə edir. Pedaqoji yanaşmada "deviant davranış" anlayışı çox vaxt "dezadaptasiya" anlayışı ilə eyniləşdirilir. Məktəbə uyğunlaşmama öz strukturunda müvəffəqiyyətsizlik, yaşlılarla qarşılıqlı münasibətlərin pozulması, emosional pozuntular kimi bir sıra təzahür formalarını birləşdirir. Davranış pozğunluqlarının ən geniş yayılmış növlərinə intizam qaydalarının pozulması, üzrsüz dərstdən qalmaq, hiperaktiv davranış, aqressiv davranış, deyilənlərin ziddinə getmək, siqaret çəkmək, xuliqanlıq, oğurluq və yalançılıq nümunə göstərmək olar.

Orta məktəb yaşlı yeniyetmələr arasında sosial dezadaptasiyanın psixoaaktiv maddələrə münəzəm tələbat (alkoqol, narkotika), avarlıq, cinayətkarlıq və s. əlamətləri daha geniş yayılıb. Lakin son illərdə Latın Amerikas seriallarından (eləcə də, türk seriallarından), kompüter oyunlarından, dini təriqətlərdən asılılıqla əlaqədar olaraq məktəblilərin deviant davranışının yeni formaları da yaranmışdır.

Daha erkən yaş dövründə, məktəbəqədər yaşlarda deviant davranışın növləri ilə əlaqədar məsələ daha qarışıqdır. Ümumiyyətlə uşağın bu "qeyri-müstəqil" inkişaf dövründə deviant davranışdan danışmaq olarmı? Aparıcı pedaqoq və psixoloqlar balaca uşaqların barmaq sorma, dirnaqlarını yemək kimi zərərli vərdişlərini, uşağın yeməkdən imtina etməsini, itaətsizliyini, aqressiv hərəkətlərini, hiperaktiv davranışı neqativ davranış təzahürlərindən hesab edirlər.

Deviant davranışın növlərinin psixoloji təsnifatı. Psixoloji yanaşma şəxsin deviant davranışının ayrı-ayrı növlərinin sosial-psixoloji fərqlərinin seçilməsinə əsaslanır. Psixoloji təsnifatın əsasında bir sıra meyarlar durur:

qayda pozuntusunun növləri;

davranışın psixoloji səbəbləri və onun motivasiyası;

davranışın nəticələri və bu nəticələrin səbəb olduğu zərər;

davranışın fərdi-üslub xarakteri.

Psixoloji yanaşma çərçivəsində deviant davranışın müxtəlif tipologiyasından istifadə edilir. Əksər müəlliflər, məsələn, Y.A. Kleyberq deviant davranışın 3 əsas qrupunu fərqləndirir: neqativ (məsələn, narkotik maddələrin istifadəsi), pozitiv (məsələn, sosial iş, yaradıcılıq), sosial neytral (məsələn, dilənçilik) [1, 50].

Deviant davranışın növlərinin elmi təsnifat

Şəxsin deviant davranışının növlərinin sistemləşdirilməsinin daha dolğun və maraqlı variantlarından birini Ç.P. Korolenko və T.A. Donskix təklif edir. Müəlliflər bütün deviant davranışları iki böyük qrupa ayırır: qeyri-standart və destruktiv davranışlar. Qeyri-standart davranışlar sosial stereotiplərdən kənara çıxaraq yeni düşüncə, fikir, fəaliyyət forması ala bilər. Bu forma konkret tarixi şəraitdə qəbul edilmiş normalardan fərqli olaraq aktivlik tələb edir və cəmiyyətin progressiv inkişafında mühüm rol oynayır. Qeyri-standart davranışa yenilikçinin, inqilabçının, müxalifətçinin, hər hansı bilik sahəsində ixtiraçının fəaliyyəti misal ola bilər. Bu qrup ciddi mənada deviant davranış hesab edilə bilməz.

Destruktiv (dağıdıcı) davranışın tipologiyası öz məqsədlərinə uyğun olaraq xarici və daxili olur.

Xarici destruktiv davranışa asılılıq və anti-sosial davranış aiddir. Asılı davranış dedikdə, reallıqdan qaçmaq və arzu olunan emosiyaları almaq üçün hansısa maddədən və xüsusi fəaliyyətdən istifadə etmə başa düşülür. Anti-sosial davranış isə qeyri-qanuni, cəmiyyətə zidd və əxlaqsız hərəkətlərlə mövcud qanunları və digər insanların hüquqlarını pozan fəaliyyətdir.

Müəlliflər Ç.P. Korolenko və T.A. Donskix *daxili destruktiv* davranış qrupuna intihar, konformist (ənənəvi idarəetmə tərəfdarı, inqilab əleyhdarı olan şəxs), narsistik (insanın özünün möhtəşəmliyinə inanması konsepsiyası, başqalarının dördünə yanma hissəsinin kifayət qədər olmaması), fanatik və autistik davranış aid edirlər. İntihar davranışı - özünəqəsd riskinin artması ilə xarakterizə olunur. Konformist - şəxsiyyətin yoxsullaşması, bütün diqqətin xarici avtoritetə yönəldilməsidir. Narsistik - özünün böyüklüyü hissi ilə idarə olunmadır. Fanatiklik - hər hansı bir ideyaya, fikrə kor-koranə bağlılıq. Autistik davranış - insanlardan və onu əhatə edən mühitdən ayrılmaq, dünyanı öz fantaziyaları ilə doldurmaqdır [4, 32].

Destruktiv davranışın bütün sadalanan formaları deviant davranışın həyat keyfiyyətinin pisləşməsi, özünütənqidin azalması, təhrif edilmiş qavrama, nə baş verdiyini yanlış dərk etmə, aşağı özünüqiymətləndirmə, emosional pozuntular kimi meyarlarına cavab verir. Bütün bu meyarlar son nəticədə şəxsiyyətin dezadaptasiyasına gətirib çıxarır.

Uşaq yaşlarında, 5-12 yaşadək, anti-sosial (qanunupozan) davranışın geniş yayılmış formalarına balaca uşaqlarla və yaşıdları ilə münasibətdə güc tətbiq etmək, heyvanlarla qəddar rəftar, oğurluq, kiçik xuliqanlıq, əmlaka ziyan vurmaq, korlamaq, yandırmaq aiddir. Yeniyyətəldə anti-sosial davranış özünüxuliqanlıq, oğurluq, soyğunçuluq, vandalizm, fiziki zorakılıq, narkotik ticarəti kimi formalarda göstərir.

Uşaqlarda tez-tez rast gəlinən asosial (cəmiyyətə zidd) davranışlara evdən qaçma, aqressiv hərəkətlər, dərəsdən qaçma, acidillilik, yalançılıq, oğurluq, dilənçilik aiddir. Yeniyyətəldə geniş yayılmış asosial davranışlara isə bunlarla yanaşı küçələrdə yaşama, təhsildən imtina etmə, qraffiti (ədəbsiz divar yazıları və şəkilləri), bədənə yazı yazmaq da daxildir. Asosial davranışları digər deviant davranışlardan fərqləndirən cəhət onun mədəniyyətin və vaxt amilinin təsirinə daha çox məruz qalmasıdır.

Yeniyyətəldə geniş yayılmış autodestruktiv (özünə zərər verən) davranışlara narkotik maddələrdən asılılıq, kompüterdən asılılıq, qıdadan asılılıq, intihar aiddir. Uşaq yaşlarında siqaret çəkmə, toksikomaniya yer tutsa da ümumilikdə bu yaş dövərində belə davranışlara az rast gəlinir.

Davranış pozğunluqlarının tibbi təsnifatı. Deviant davranışın bəzi növləri xəstəliyin normal hədlərini aşma və tibbi tədqiqin predmetinə çevrilə bilər. Davranış pozğunluqlarının tibbi təsnifatı psixopatoloji və yaş meyarlarına əsaslanır.

Tibbi yanaşmaya görə davranış pozğunluğu yalnız o vaxt təyin edilir ki, o digər pozğunluqların, məsələn, şəxsiyyətin antisosial pozğunluğu, şizofreniya, maniakal epizod, hiperkinetik pozulmalar, depressiv epizod, emosional pozğunluqların əlamətlərinə cavab verməsin.

Turac Abdullayeva

M. Ratter uşaq yaşlarında mövcud olan davranış pozğunluğunu 2 əsas qrupa bölür: *antisosial davranışın sosiallaşmış formaları və sosiallaşmamış aqressiv davranış* [3, 280].

Birinci qrupa daxil olan uşaqlar və gənclər antisosial qrupa yaxşı uyğunlaşırlar, emosional pozğunluqların əlamətlərini göstəririlər və qrupda antisosial davranışlar edirlər.

Sosiallaşmamış aqressiv davranışın nümayəndələri isə əksinə yaxın ətrafı ilə - digər uşaqlarla və ailəsi ilə pis münasibətlərdə olurlar. Onlar üçün ədavət, neqativizm, qəzəb, kobudluq və qisasçılıq səciyyəvidir.

Psixoloji və tibbi təsnifata diqqət yetirdikdə görürük ki, onlar bir-birinə zidd deyil, əksinə bir-birini tamamlayır.

Məqalənin elmi yeniliyi. Məqalədə "deviant davranış" anlayışına verilən çoxsaylı təsnifatlar təhlil edilmişdir. Bu təsnifatların içərisində daha çox uşaq və yeniyyətəldə deviant davranışının təsnifatına diqqət çəkilmişdir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalə ilə tanış olan tələbələr, magistrantlar, doktorantlar, tədqiqatçılar, eləcə də valideynlər uşaq və yeniyyətəldə mövcud olan neqativ davranışların deviant davranışın hansı növünə aid olduğuna dair ətraflı məlumat əldə edə bilərlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Клейберг Ю.А. Психология девиантного поведения: Учеб. пособие для вузов. М., 2001.
2. Глинский Я.И. Девиантология: социология преступности, наркотизма, проституции, самоубийств и других «отклонений». СПб.: Юридический центр Пресс, 2004.
3. Раттер М. Помощь трудным детям. М.: Прогресс, 1987.
4. Змановская Е.В. Девиантология (Психология отклоняющегося поведения): Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. М.: Издательский центр «Академия», 2003.

T.A. Abdullayeva

НАУЧНАЯ КЛАССИФИКАЦИЯ ТИПОВ ДЕВИАНТНОГО ПОВЕДЕНИЯ РЕЗЮМЕ

В статье было обращено внимание на три основных подхода - социально-правовое, психологическое и медицинское. Автор статьи дал подробную информацию о всех трех подходах. В статье были выделены наиболее распространенные виды социальной дезадаптации среди школьников подросткового возраста. Также было отмечено, что некоторое поведение несовершеннолетних детей выражает себя проявлением девиантного поведения.

T.A. Abdullayeva

SCIENTIFIC CLASSIFICATION OF THE TYPES OF DEVIANT BEHAVIOR SUMMARY

In the article attention was drawn to three main approaches - social-legal, psychological and medical (clinical) approaches, which selected by researchers in classification of deviant behavior. Detailed information regarding all three approaches was given here. The most common types of social maladjustment among school aged adolescent were emphasized. Also was noted that some behavior of under age children express itself manifestation of deviant behavior.

Redaksiyaya daxil olub: 22.04.2016